

821.511.141.09

821.511.141.09"19" Illés B.

Vörös Boldizsár

FORDULATOK A GUSZEV-KULTUSZ TÖRTÉNETÉBEN: VÁLTOZÓ MÉLTATÁSOK – VÁLTOZÓ MÉLTATOTTAK?

*Turns in the History of Gusev-cult:
Changing Appraisals – Changing Appraisees*

Illés Béla (1895–1974) találta ki a magyar szabadságharc elleni 1849-es cári intervencióval szembe forduló és ezért kivégzett orosz katonáknak: Alekszej Guszev századosnak és társainak történetét. Az esetet az író és munkatársai ténylegesen megtörténtként terjesztették, népszerűsítették Magyarországon az 1940-es évek második felében, majd e figurák bekeverültek a kialakuló sztálinista diktatúra panteonjába. A korabeli közvélemény-formálók a „szovjet–magyar barátság” történelmi legitimálása, erősítése érdekében használták fel ezt a (szó szoros értelmében) „kitalált hagyomány”-t (Eric Hobsbawm). 1949-ben Budapesten leleplezték Guszev és társai emléktábláját, 1951-ben pedig belvárosi utcát neveztek el a kitalált századosról. Az esetre irányuló történelmi kutatások nyomán azonban kiderült, hogy Guszev és társai soha nem léteztek, kultuszuk lerombolása már az 1950-es évek közepén megkezdődött. A budapesti emléktábla eltávolítását és a belvárosi utcanév megváltoztatását azonban a korabeli döntéshozók, közvélemény-formálók nem vállalták fel, és különböző indokokkal igyekeztek igazolni az utcaelnevezés jogosságát, sőt felvetődött más történelmi személyek felhasználásának lehetősége is ez ügyben. A kultusz érvénytelenítésére, a Guszev utca átnevezésére és az emléktábla eltávolítására csak a magyarországi rendszer-váltás folyamán került sor.

Kulcsszavak: kultusz, politikai propaganda, történelemhamisítás, szépirodalom, sztálinizmus, Illés Béla

1945 elején még folytak a harcok Budapesten, amikor Illés Béla író, a szovjet hadsereg magyarországi lapjának, az 1945–1948 között kiadott *Uj Szónak* főszerkesztőjeként az újság második, február 6-i számában közzétett egy írást, amely részletesen foglalkozott azzal, hogy miként támogatták az oroszok, Nagy Péter cár a Rákóczi-szabadságharcot. A szöveg bevezető gondolatai jól mutatják, hogy a szerző milyen aktuálpolitikai összefüggésrendszerbe illesztve ábrázolta a történelmi eseményeket: „A hivatalos magyar történelemírás következetesen hallgatott arról, hogy Rákóczi Ferenc 1703-tól 1711-ig állandó kapcsolatban állott Nagy Péter (I. Péter) orosz cárral. [...] Érthető, hogy a

Habsburg-imperializmust kiszolgáló magyar történelemírók elhallgatták azt, hogy *Nagy Péter támogatta a magyar szabadság-mozgalmat*, de annál indokoltabb lett volna, hogy az oroszok és Rákóczi viszonyát teljességében feltárják azok a történelemírók, akik meg akarták védeni a magyar népet attól, hogy a német zsoldosává, majd a német áldozatává váljék.” (ILLÉS 1945a: 3–4) Az *Uj Szó* következő, 1945. február 10-i számában Illés ismét megjelentetett egy történelmi tárgyú, Orosz tisztek Kossuth Lajosért című cikket, amely Guszev százados és társai ügyét mutatta be – mégpedig úgy, hogy az ábrázolt eseményeket hitelesítendő, az író eredetinek minősített, 19. századi iratokat idézett! Illés szerint „1936-ban a Bjelorusz Akadémia történelmi osztályának tudományos munkásai a régi, cári kormányzóság iratainak rendezése közben egy olyan aktacsomóra akadtak, amelyik nemcsak az orosz történelemírók számára bírt nagy jelentőséggel, de bizonyára érdekelni fogja a magyar történelemírókat, sőt a legszélesebb magyar rétegeket is. Az aktacsomóra ez volt ráírva: »Alexej Guszev tüzérszázados és társainak bűnügye. 1849 május–augusztus.«” A cikk szerint Guszevet és 15 társát azért tartóztatták le az orosz hatóságok 1849 májusában, mert a tisztek a magyar szabadságharc leverésére küldött cári hadseregben propagandát fejtettek ki az intervenció ellen, a magyar szabadságmozgalom érdekében. Illés azt írta, hogy a tisztek pere a minszki katonai törvényszék előtt folyt le, és idézte Guszev vallomásának néhány mondatát is: „Guszev százados ezeket mondotta: »Azért harcoljunk a magyarok ellen, mert ők ellenségei a Habsburg-császárnak? Ez igazán nem ok arra, hogy orosz vért ontsunk, hisz’ az orosz népnek semmi oka barátsággal gondolni a Habsburg-császárra, és minden oka megvan arra, hogy ellenségének tekintse a kis szláv népeket elnyomó Habsburgokat. [...] Ha a magyar szabadságmozgalom győz, a magyaroknak a véres áldozatokkal kivívott szabadságuk védelmére szükségük lesz szláv szomszédaik barátságára. És ilyképpen a magyar ügy győzelme hozná meg azt az eredményt (a Habsburg-birodalomban élő szláv népek szabadságát), amit nekünk – így halljuk – a magyar mozgalom vérbefojtásával kell elérnünk.«” Az orosz tiszt szavait Illés ekként értékelte a cikkben: Guszev „megértette, hogy egy nép csak úgy lehet szabad, ha nem nyom el más népeket, és hogy egy nép szabadságmozgalmának letiprásával nem lehet szabaddá tenni más rab-népeket. Mindenesetre megértette az 1848–49-es magyar forradalom óriási jelentőségét, és megértette azt, hogy az orosz népnek nem érdeke megmenteni Délkelet-Európa zsarnokait. Megértette, hogy ez csak az orosz nép elnyomójának, a cárnak érdeke”. Illés szerint a perben a 16 vádlott közül hetet halálra ítélték, köztük Guszev századost is, a kivégzéseket pedig 1849. augusztus 16-án hajtották végre a minszki Preobrazsenszkij kaszárnya udvarán. Az író hangsúlyozta, hogy a cári hatóságok „a pert, az ítéletet és a kivégzéseket szigorú titokban tartották”, majd ezzel zárta cikkét: „Nem tudom, hogy e történelmi okmány nem esett-e áldozatul a Minszket felégető német

banditáknak, de bizonyos, hogy a minszki per okmányainak kivonatos másolata megtalálható a leningrádi Hadtörténeti Múzeum irattárában.” (ILLÉS 1945b: 3)¹ Az író témaválasztásai, értékelései jól mutatják, hogy a két Illés-cikk – amelyek jelentőségét szerzőjük azzal is hangsúlyozta, hogy 1945 folyamán újra megjelentette őket a Fogarasi Bélával közösen kiadott *Magyar–orosztörténelmi kapcsolatok* című kötetben (ILLÉS 1945c: 23–30, 1945d: 31–34), a Guszev-történetet ismertető szövegének átdolgozott változatát pedig az *Igaz Szó* március 13-i számában (ILLÉS 1945e: 3) is – fontos aktuálpolitikai célokat szolgált: a II. világháborúban vesztes Magyarországnak a korábbi évtizedekben erőteljes szovjetellenes propagandával megcélzott, a „felszabadító” szovjet hadsereg atrocitásaitól is szenvedő lakossága számára azt kellett bizonyítaniuk, hogy az oroszok már a múltban is támogatták a magyar szabadságküzdelmeket, a történelmi analógiák segítségével mintegy megalapozandó a kialakuló „szovjet–magyar baráti kapcsolatok”-at.

A kitalált, ám megalkotójuk által valós történelmi személyekként ábrázolt figurák: Guszev századosnak és társainak esetéről 1946–1948 során számos írás látott napvilágot különböző kiadványokban, így a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség *Ifjúság* című központi hetilapjának 1947. március 14-i számában is (Kilenc bitófa 1947: 5). Ez az ábrázolás indította arra a „köztársaság-ellenes összeesküvés” miatt igencsak nehéz helyzetben lévő Nagy Ferenc-kormány (ekkor ideiglenesen, meghosszabbítással dolgozó) pénzügyminiszterét, Rácz Jenőt, hogy március 20-i levelében a következő javaslattal forduljon a miniszterelnökhöz: „Arra gondoltam, hogy amennyiben a Kisgazdapárt egy gesztust akarna csinálni a szovjet–magyar barátság felé, ezt nem tehetné szebb formában, mint ha akciót indítana aziránt, hogy Guszev százados és társainak a hamvait hozzuk Magyarországra a szabadságharc 100 éves évfordulóján, és itt valamilyen díszes helyen helyezzük el, ha pedig ez nem volna lehetséges, akkor a centenárium alkalmából egy reprezentatív magyar küldöttség utazzék ki ottani sírjuk megkoszoruzására.

Azt hiszem, ennél méltóbban és stílusosabban nem fejezhetnénk ki Oroszország iránti érzelmeinket.”

¹ Illés Béla Guszev-történetével korábban részletesen már foglalkozott: KLIMÓ 2002: 220–234, 293–295. E témakörben készített legkorábbi, de nem publikált munkám – amely azt mutatta be, hogy Illés miként igyekezett saját cikkeivel és lábjegyzeteivel hitelesíteni Guszev kapitány és társai történetét – Árpád von Klimó fentebb hivatkozott tanulmányának alapjául szolgáló előadásához kapcsolódó kommentárként hangzott el a Sozialistische Helden, Eine Kulturgeschichte von Propagandafiguren in Osteuropa und der DDR c. krakkói konferencián, 2001 szeptemberében. – Újabb, részletesebben I. VÖRÖS 2006: 214–225, 2007a: 51–64, 2007b: 488–500, 2008a: 98–107, 2008b: 445–455, 2008c: 447–464, 2008d: 215–249, 2008e: 127–143.

A levélre Nagy Ferenc ráírta: „*Meg kell csinálni a koszorúzást*” (MOL XIX-A-1-o. 11. d. „Propaganda és szervezési tervek” dosszié, sz. n.), majd a miniszterelnök titkára március 24-én továbbította az anyagot Mihályfi Ernő tájékoztatóügyi miniszternek, hogy intézkedjék a felsőbb utasításnak megfelelően (MOL XIX-A-1-o. 11. d. „Propaganda és szervezési tervek” dosszié, sz. n.). Az eset jelzi, hogy a Guszev-ügy túlnőtt a kommunista Illés Bélának, valamint munkatársainak körén, és egy másik, velük szemben álló politikai erő is igyekezett felhasználni, immár saját aktuálpolitikai céljai érdekében, ugyanakkor 1848–1849 közelgő centenáriumának megemlékezései közé illesztve a tervezett méltatást. A hivatalos, központi rendezvények egyik legfőbb szervezője, Huszti Dénes pedig a centenáriumi előkészületeket tárgyaló, 1947. október 28-i beszámolójában arról írt, hogy „A centenárium során magyar küldöttség utazik ki Minszkbe, hogy megkoszorúzza Alexej Guszev tüzérkapitánynak és társainak sírját, illetve azt a helyet, ahol kivégezték őket. [...] Az ünnepségre vagy az esemény [ti. a kivégzés] 100 éves évfordulóján, vagy még 1948 év folyamán kerül sor.” (PSZL 274. f. 21. cs. 71. ö. e. 35, 36). Egy 1948. februári *Uj Szó*-cikk már arról tudósított, hogy Mihályfi Ernő Moszkvában tárgyal Guszev kapitány minszki sírjának magyar küldöttség által való megkoszorúzásáról (LÉVAI 1948: 7) – azonban e méltatásra, mivel a százados és társai nem léteztek, nem kerülhetett sor. A kivégzés helye és a sírhely tehát nem válhatott a „mártírok”-ról való rendszeres megemlékezéseknek, a kultusz ápolásának színhelyévé.

Am Illés Béla és munkatársai különféle, a Guszev-esetet történelmileg hitelesítő eljárásainak és az 1940-es évek végén kialakuló magyarországi sztálinista diktatúra legitimációs igényeinek köszönhetően a kapitány és társai valós személyekként kerültek be az új rendszer panteonjába: sorsuk ábrázolásainak a „szovjet–magyar barátság” erősítését kellett szolgálniuk. A „mártírok” kivégzésének centenáriumára 1949-ben a Magyar Néphadsereg Politikai Főcsoportfőnökségének és Budapest városvezetésének illetékesei is készülődtek. A Politikai Főcsoportfőnökség úgy tervezte, hogy az évfordulón ünnepséget rendez, a polgármesteri hivatal pedig utcát nevez el a fővárosban Guszev századosról. Továbbá, a „Guszev-ról elnevezendő utca sarkára a Pol. F[ő]csoportf[ő]nökség egy emléktáblát tervez elhelyezni, mely megőrökíti Guszev és társai hős szabadságharcos szellemét”. Ennek érdekében a testület kulturális osztálya zártkörű pályázatra kért fel szobrászokat, a benyújtott tervek közül pedig a Főcsoportfőnökség Mikus Sándorét fogadta el. A tervezett emléktábla fő elemei: egy kb. 140 x 200 cm-es haraszi kő keretben egy 100 x 100 cm-es bronz dombormű, a Főcsoportfőnökség által megadott felirattal (HL VIII. 1. HM 1949. ált. 811. d. 460.868. sz.).

E tervekkel összhangban, a Nagy-budapesti Pártbizottság a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének Szervező Bizottságához intézett, 1949. augusztus 1-jei előterjesztésében a következő indítványt tette „*Alexej Guszev*

emlékének megörökítése tárgyában”: „A honvédség kezdeményezésére javasoljuk emléküknök [ti. a százados és társai emlékének] utca elnevezésével és emléktábla felállításával való megörökítését.

Budapest székesfőváros polgármesteri hivatalával való tárgyalás alapján javaslatunk a jelenlegi Sas-utcának Guszev-utcára való átnevezése. E megoldás azért megfelelő, mert egyrészt a Sas-utca a város forgalmas részén fekszik, másrészt a Szabadság-térre nyílik, tehát az utcák elnevezése szempontjából ugynevezett »szabadságharcos negyedben« van.

A mellékelt 1 : 3 lépték szerinti rajznak megfelelő emléktáblát a honvédség augusztus 16-án, a kivégzés 100 éves évfordulóján adná át a fővárosnak. A tábla a nehézipari minisztérium épületének Sas-utcai falára lenne elhelyezve, ahol harmonikusan beleilleszkednék az építészeti megoldásba.” (MOL M-KS-276. f. 55. cs. 81. ő. e. 68., 6. Az indítványban említett rajz nincs meg ebben az iratanyagban.)

1949. augusztus közepére elkészült Guszev századosnak és társainak emléktáblája. Mikus Sándor domborművén egy orosz katonafigura: Guszev kapitány felemelt kézzel, saját testével igyekszik feltartóztatni a szuronyokkal előrenyomuló szabadságharc-ellenes erőket, védve ezzel az ábrázoláson látható magyar honvédeket, vagyis magát a szabadságküzdelmet. A dombormű alatt pedig a következő szöveg olvasható: „Népünk 1848–49-es szabadságharcával együttarcoló, a cári önkényuralommal szembeforduló mártirhalált halt *Guszev százados és társai emlékére állította a Magyar Néphadsereg*” „1949 aug 16.” A kompozíció egészében a dombormű és a felirat sajátosan egészíti ki egymást: Mikus alkotása ábrázolja Guszev kapitánynak a „cári önkényuralmat” jelképező szuronyokkal való „szembefordulását”, az orosz százados és a magyar honvédek egymás melletti képi megjelenítése pedig az „együttharcolást” – holott erre legfeljebb eszmei értelemben kerülhetett (volna) sor,² mivel Guszev és társai – amint ezt Illés Béla írásaiban hangsúlyozta – nem jutottak el Magyarországra, és így nem is csatlakozhattak a magyar honvédsereghez. E méltatás arra törekedett, hogy minél szorosabbnak ábrázolja Guszev kapitány és társai, valamint a magyar szabadságharcosok kapcsolatát – minden bizonynyal az aktuális „szovjet–magyar barátság” történelmi megelőlegezése-legitimálása érdekében.

A Nehézipari Minisztérium épületére, a Szabadság tér–Sas utca sarokra elhelyezett emléktábla leleplezési ünnepségére 1949. augusztus 17-én került sor. A rendezvény kezdetén az emléktáblát Kossuth-címeres lepel takarta el, felette, Kossuth-címeres magyar zászlók között, koszorús, keresztbe tett fegyverek vol-

² Ezt az értelmezést jogosulttá teszi az, hogy Balassa József 1940-es szótára megjelölte a „harcol” kifejezés ezen összefüggéseit: „Vmiért [harcol]; eszmékért, vmilyen célért [harcol]”. BALASSA 1940: 294. Ilyen jellegű szóhasználat szerepel A magyar nyelv értelmező szótárában is, l. A magyar 1960: 114.

tak láthatók, ezek felett pedig ötágú csillag, előtte egy koszorús, sarló-kalapá-csos szovjet és egy koszorús magyar Kossuth-címerrel. A „19. századi orosz cári tiszt és társai” emléktáblája feletti ötágú csillag és a címerek félreérthetetlenül jelezték a méltatás, az ünnepség egyéb mozzanataiban is kifejezésre juttatott aktuálpolitikai tendenciákat. A katonai tiszteletadáshoz a honvédség díszszázada sorakozott fel, a rendezvényre pedig megjelent egy szovjet tiszti küldöttség, a magyar honvédség tábornoki karának tagjai, a Magyar Dolgozók pártja és a főváros képviselői, a Komszomol és számos más szervezet küldöttei is. A magyar és a szovjet himnusz elhangzása után Illy Gusztáv altábornagy tartott beszédet, amelynek elején a következőképpen jelölte meg az ünnepség célját: „Alexej Guszev halálának százéves évfordulóját ünnepeljük. A főváros utcát nevezett el róla és a dolgozó nép hadserege emléktáblával állít örök emléket Alexej Guszevnek, hogy soha ne felejtsük el az orosz népnek a magyar szabadságért mártírhaltalt halt fiát.” A továbbiakban az altábornagy az Illés Béla által idézett, „eredeti” Guszev-beszéd részleteit felhasználva ismertette a „mártír” tetteit, és ezekkel összefüggésben így mutatta be, ill. értelmezte az emléktáblát: „Az emléktábla híven örökíti meg Alexej Guszev mártírhálálának felemelő gondolatát. Az elnyomott orosz nép fia – Guszev százados – saját testével akarja elhárítani a szabadságért küzdő magyar népről az elnyomók szuronyait. De száz évvel ezelőtt – 1849-ben – az elnyomottak még nem ébredtek öntudatra, a Guszevek kevesen voltak és az elnyomók elbuktatták a magyar szabadságharc hősiességét.” A „még” szó alkalmazásával az altábornagy előkészítette a múlttal szemben a jelen viszonyainak ábrázolását, amikor is „Ma Guszevnek és társainak sora végtelen milliókra nőtt. A szabadságért hősi halált halt Alexej Guszev népe kiverte a reakció kezéből a szuronyokat és hősiességével a világtörténelem legnagyobb győzelmét aratta a fasizmuson. [...] A magára maradt 48-as szabadságharcot, Guszevet és hős társait eltiporhatták, de áldozatuk nem volt hiábavaló. Hősi szellemük tovább élt az elnyomott milliókban és 1917. óta a dolgozók egyre erősödő, szilárd egységben, a győzelem biztos tudatában vetnek gátat a fasizmus újra és újra éledő erőinek”. Az altábornagy azonban nemcsak Guszev kapitányt és társait állította be a 20. századi „haladó erők” elődeiként, hanem megmutatta az emléktáblán szuronyokkal jelképezett „reakció” jelenkori képviselőit is: „Ma a reakció az imperializmus cégére alatt újra szuronyt szegez a haladás erői ellen.” A Guszev- esetet, illetve az emléktáblát Illy az időszerű politikai-katonai feladatok történelmi legitimálásához használta fel, amikor a „mártírok” által képviselt „haladó törekvések” örököseként megjelenített, így a „magyar népnek” immár „szabadságot ajándékozó” Szovjetunióval szövetségben megvívandó küzdelemre hívott fel a „reakciós imperializmus” ellen, ekként zárva beszédét: „Meggfogadjuk, hogy megingathatatlan bátorsággal, győzelmesen fogjuk végigküzdeni azt a harcot, amelynek élén a szabadságszerető népek legnagyobb ereje és példaképe, a nagy Sztálin vezette Szovjetunió halad.” Az

ekkor leleplezett emléktáblát a főváros nevében Goda Gábor tanácsnok vette át, majd a különféle küldöttségek – köztük a Magyar Dolgozók Pártjáé, a fővárosé, a honvédségé és a Komszomolé – megkoszorúzták. A rendezvény a honvédség díszmenetével ért véget.³ Akárcsak az eredeti Illés Béla-féle Guszev-kitaláció, az emléktábla és az ünnepség is a „szovjet–magyar barátság” történelmi legitimálását-erősítését voltak hivatottak szolgálni.

Ugyanakkor a Guszev-kultuszelemek nem voltak tökéletesen összehangolva: ezt mutatja, hogy bár Illy Gusztáv beszédéből és az ünnepségről tudósító több korabeli sajtóbeszámolóból az derült ki, hogy a Sas utca neve ekkortól hivatalosan Guszev utca, a közterület csak Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottságának 1951. november 9-i ülésén kapta meg az új nevet (Új 1951: 10). A Guszev utca így tehát a Nagy-budapesti Pártbizottság 1949. augusztus 1-jei javaslatának megfelelően a „szabadságharcos negyed” része lett, beilleszkedve a valóban élt, az 1848–1849-es szabadságharcban részt vett és Aradon 1849. október 6-án kivégzett honvédtábornokokat megőrkítő utcanevek (Aulich utca, Kiss Ernő utca, Nagy Sándor utca, Vécsey utca) sorozatába. Az ekkor létrejött névegyüttes e 19. századi méltatottak összetartozását is kifejezésre juttatta – mintegy megelőlegezve-legitimálva a 20. századi „szovjet–magyar barátság”-ot. Ha tehát nem is a „mártírok” kivégzésének színhelyén vagy a sírjuknál, de egy nagy szimbolikus értékkel bíró helyen: Magyarország fővárosában, az egyik legfontosabb intézmény: a Nehézipari Minisztérium falán elhelyezett és a centenáriumi ünnepséggel leleplezett emléktáblával, valamint a belvárosi utcanévvel mégiscsak létrejött a Guszev-eset „emlékeztetési helye” (PÓTÓ 2003: 24–29, 282–283), amely nemcsak a kultusz felépítésének, hanem (részleges) lerombolásának időszakában is nagy jelentőséggel bírt.

A Guszev-ügyre irányuló korabeli történelmi kutatások során ugyanis fokozatosan kiderült, hogy a százados és társai sohasem léteztek, a kultuszrombolás időszakában pedig több közvélemény-formáló is foglalkozott az utcanévvel. Így például Szeberényi Lehel 1979 őszén, az *Új Tükör* hasábjain megjelentetett cikkében rámutatott arra: noha kiderült, hogy Guszev kapitány valójában nem élt, a belvárosi utcanév megmaradt, és a következőképpen érvelt ennek meghagyása érdekében: „utcát nemcsak hajdanvolt személyek kaphatnak, kik léteztek is; mesehősök éppúgy, noha sose léteztek, csak a képzeletben. Ám, mire mesehősként világra jöttek, magukba zárták a névtelen minták seregét, hogy sokak igazságát fejezzék ki egymaguk, a szintézis ünnepi pajzsára emelvén fel a porból.

A Guszev utcának, ha másképp nem, így van létjogosultsága. Miként, mondjuk, egy Szindbád fasornak, János vitéz rakpartnak, vagy éppen Hány János krt.-nak.” (SZEBERÉNYI 1979: 14). Ez esetben a szerző, az utcanév megtartása ér-

³ Az ünnepség vizsgálatánál felhasználtam a korabeli újságok tudósításait és képanyagát, továbbá a Magyar Távirati Iroda Fotóarchívumában és a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Fényképtárában található, a rendezvényről készített felvételeket. Illy Gusztáv beszédét l. A szabadságról 1949: 2.

dekében, sajátos módon újraértelmezve a kultuszt, úgy érvelt, hogy bár a névadó személy kitalált alak, figurájában ténylegesen élt személyek összegződnek: őket megörökítendő kell meghagyni az elnevezést.

E felfogással szemben a budapesti V. kerületi Honismereti és Helytörténeti Munkabizottság képviselőinek a Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottsága Igazgatási Főosztályának illetékeséhez intézett, 1987. március 18-i előterjesztése a Guszev utca név megváltoztatását indítványozta: „Az utcanevek közül történeti hitelességét tekintve, a várostörténet emlékeihez semmiképpen sem kapcsolható Guszev utca elnevezés elhagyását és helyette a SAS UTCA vagy a KÉT SAS UTCA név visszaállítását javasoljuk.

Emlékeztetőül megjegyezzük, hogy Illés Béla író költött alakja valójában nem élt, és a történelmi példa hitelessége sem bizonyítható. Ezért a várostörténeti emlékek méltó megörökítése, ápolása érdekében az eredeti – mintegy kétszáz éves – utcanév visszaállításának ügyét támogatjuk.” (BFFH IHÜ így. „1987. év” dosszié, sz. n.) Ennek nyomán a Főosztály azt javasolta, hogy az V. kerületi Tanács Végrehajtó Bizottsága a Guszev utca nevet a Két Sas utca elnevezésre változtassa meg. A kerületigazgatás munkatársai e javaslatról tárgyaltak a kerületi pártbizottság illetékes titkárával és az érdekelt tanácstagokkal, majd az alábbiakat terjesztették az V. kerületi Végrehajtó Bizottság elé: „1. Guszev kapitány neve, s főként a róla elnevezett utca a *köztudatban teljesen elfogadott és ismert*. Jóllehet az MTA Irodalomtudományi Intézetének szakvéleménye szerint az Illés Béla által megírt, s népszerűsített személy az írói képzelet terméke, a névhasználat legalitását ez nem kérdőjelezheti meg, hiszen Budapesten számos költött név szerepel utcanévként. Egyébként több, a valóságban is bizonyítottan élt Guszevről tudunk. (Pl. Gleb Guszev egy 70 fős magyar partizánegység parancsnokaként vett részt Csehszlovákiában a német megszállás elleni harcokban a II. világháború idején.

Vagy pld. Pjotr A. Guszev kiváló Szovjet balettművész és táncpedagógus volt, a moszkvai Bolsoj színház, -- illetve később a Kirovi [!] Balett igazgatója, aki 1965-ben és 1975-ben Budapesten is betanította a Csipkerózsika c. balettet.)

2. A magyar nép emlékezetében a Két Sas képzete erősen összefonódik a Habsburg-dinasztia által uralt népelnyomó Osztrák–Magyar Monarchiával. Egy ilyen névváltoztatás tehát méltán válthatna ki sokakban visszatetszést.

Ajellegzetesen szláv hangzású név megváltoztatása ugyancsak nemkívánatos politikai esetleg diplomáciai következményeket vonhatna maga után.

Mindezekre tekintettel a Guszev utca nevének megváltoztatását nem javasoljuk.” (BFL XXIII. 205.a „1987. IV. n. é.” k. 1–2.) Ennek nyomán az V. kerületi Végrehajtó Bizottság 1987. október 29-i ülésén úgy határozott, hogy nem változtatják meg a Guszev utca nevet (BFL XXIII. 205.a „1987. IV. n. é.” k., az október 29-i ülés jegyzőkönyve, 1–2). Feltűnő, hogy az utcanév megtartása érdekében összeállított érvsorozat készítői nem vették figyelembe: az utcában lévő emlék-

tábla egyértelművé teszi, melyik, ráadásul valóban élt történelmi személyként megörökített Guszevről nevezték el a közterületet (tehát nem a partizánparancsnokról vagy a táncpedagógusról), továbbá, hogy a 19. századi utcanévben szereplő „Két sas” nem azonos az osztrák császári jelvény kétfejű sasával (BUZA 1989: 1663) – a javaslat elutasításának legfőbb oka így minden bizonnyal a közismert elnevezés megváltoztatása miatti esetleges szovjet diplomáciai tiltakozás elkerülésére való törekvés volt. (Az érvelésben említett II. világháborús tiszttel és az 1987. március 30-án elhunyt művésszel pedig, más korszakban élt, más tevékenységi körű emberek lévén, nem lehetett behelyettesíteni a kitalált, 19. századi kapitányt; az ő sorsuk nem is összegződhett az emléktáblával méltott figurában, még a Szeberényi-féle felfogás szerint sem.) Az utcanév megváltoztatására végül csak a magyarországi rendszerváltás folyamán került sor: a Fővárosi Tanács 1990. június 19-i ülésén határozott arról, hogy a Guszev utca a Sas utca nevet kapja vissza (Jegyzőkönyv 1990: 157–158). A századosnak és társainak emléktábláját pedig csak 1995-ben távolították el, immár a Sas utcából (PROHÁSZKA 2004: 194–195), mindezzel érvénytelenítve a kultuszt is.

A fentiekben ismertetett-elemzett eset önmagán túlmutatva, általánosabb érvennyel is jelzi, hogy milyen típusú fordulatok is bekövetkezhetnek egy-egy kultusz történetében. A kultusz felépítésének időszakában, 1945 és 1951 között, a korabeli közvélemény-formálók által valóban élt történelmi személyeknek tekintett katonákat méltató eljárások változtak meg: a különféle újságcikkek közzététele mellett megjelent a törekvés kivégzésük helyének, illetve sírjuknak a megkoszorúzására (erre persze nem kerülhetett sor), majd megtörtént a fővárosi emléktábla-elhelyezés és -felavatás, továbbá az utcaelnevezés. A kultusz (részleges) lerombolásának idején viszont nemcsak a különféle *méltatási eljárásokban* következtek be változások (VÖRÖS 2008e: 127–143), hanem egyes közvélemény-formálók írásaiban megjelent annak lehetősége is, hogy a *méltottak* változzanak meg: Szeberényi 1979-ben, egyértelmű megfogalmazással, a kitalált alakéhoz hasonló sorsú, valóban létezett személyeket javasolt, az 1987-es érvosorozat összeállítói pedig olyan személyekkel igyekeztek behelyettesíteni a soha nem létezett figurát, akiknek már nem is a pályájuk, hanem csak a vezetéknevük volt azonos a 19. századi alakéval. Egy kultusz történetében tehát felvetődhet annak a lehetősége is, hogy nemcsak a méltatási eljárások változzanak meg, hanem a méltott személye is – ez utóbbi változtatásra a Guszev-kultusz esetében végül is nem került sor: az 1990-es évekig eredeti helyén lévő emléktábla félreérthetetlenül mutatta, hogy kiről is van elnevezve az utca. Az orosz századosnak és társainak méltatásai ugyanakkor illeszkednek a 19–20. századi (ez esetben a szó szoros értelmében) „kitalált hagyományok” sorába és érvényesek rájuk Eric Hobsbawmnak az effajta hagyományokról kialakított megállapításai: esetükben a történelem a cselekvés legitimálójaként és a csoportkohézió cementjeként használtatik fel, gyakran pedig – a történelmi személyiségek emlékművei által –

a harc valódi szimbólumává válik. Még a forradalmi mozgalmak is igyekeztek alátámasztani új eszméiket és törekvéseiket a forradalom hagyományaira és a saját hőseikre történő hivatkozással (HOBSBAWM 1985: 1–14, GYÁNI 1992: 3–6, GLATZ 1995: 13–16, SIPOS 1995: 95–99) – így volt hivatott történelmileg legitimálni és erősíteni a 19. századi Guszev-estet a 20. századi „szovjet–magyar barátság”-ot. A kultusz (részleges) lerombolásának időszakában pedig egyes közvélemény-formálók újabb és újabb „hagyományok”-at fedeztek fel és igyekeztek hasznosítani (rokon sorsú, majd csak azonos vezetőknévű figurákkal), immár a méltatási eljárás megtarthatásának érdekében. Míg tehát a kultuszok többségénél (és 1945–1951 között Guszevénál is) egy kiemelkedőként értékelt személyhez kapcsolódnak a különféle méltatási eljárások, az itt ismertetett utóbbi esetekben egy létező méltatási eljáráshoz igyekeztek méltatható figurákat találni a korabeli közvélemény-formálók.

Tizenöt évvel a Guszev utca Sas utca névre történt visszanevezése és tíz évvel az emléktábla eltávolítása után, 2005-ben a *Népszava* cikkírója a Guszev-történetet, annak sorsát már-már a budapesti folklór részeként mutatta be, és egy kívánságot is megfogalmazott: „Guszev és emléktáblája nekem hiányzik. [...] Unalmas egy város, ha a házai csak téglából és malterből állnak, nem kötődnek hozzájuk mesék. A földhözragadtak és a szárnyalók, a bájosak és a rémisztők. Bennük igazságok, lódtítások, tévedések, hazugságok. [...] Minden elhallgatott mese a várost szegényíti.

Kinek mondjam: azt a táblát tessék megkeresni, visszahelyezni, hadd meséljünk tovább előtte!” (SZÖLLŐSI 2005: 11).

Ha pedig visszahelyeznék az emléktáblát (akár egy, az esetet ismertető felirattal együtt) a Sas utcai épületre, fennállna a lehetősége annak, hogy, egy újabb fordulattal a kultusz történetében, egy „ironikus kultuszhely” (vö. TAKÁCS 1994: 187–196) jöjjön ott létre, esetleg augusztus 16-i tréfás ünnepségekkel...⁴

RÖVIDÍTÉSEK ÉS IRODALOMJEGYZÉK

1. Kiadatlan források

BFFH IHÜ igy. = Budapest Főváros Főpolgármesteri Hivatala, Igazgatási és Hatósági Ügyosztály iratgyűjteménye
„1987. év” dosszié

⁴ A Guszev-estet számos vonatkozásban további kutatásokat igényel, kérdéses ugyanakkor, hogy valaha is tisztázható lesz-e pl. ez: Illés Béla munkatársai, az orosz katonák történetének népszerűsítői tisztában voltak-e azzal, hogy egy kitalációt terjesztenek – ténylegesen megtörtént eseményként...

Jelen munkám elkészítéséhez nyújtott segítségükért ezúton mondok köszönetet H. Balázs Évának (ha már csak megkése is), Buza Péternek, Csonkás Istvánnak, Hajdu Tibornak, Hermann Róbertnek, Kovács Istvánnak, Pótó Jánosnak és Szilágyi Mártonnak.

BFL = Budapest Főváros Levéltára
XXIII. 205.a = Budapest Fővárosi V. kerületi Végrehajtó Bizottság ülésjegyzőkönyvei
HL = Hadtörténelmi Levéltár
VIII. 1. HM = A Honvédelmi Minisztérium Levéltára. HM Törzsanyag
MOL = Magyar Országos Levéltár
XIX-A-1-o = 1848 centenáriumi előkészítő csoport anyagai
M-KS-276. f. 55. cs. = Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége Szervező Bizottságának iratai
PSZL = Politikatörténelmi és Szakszervezeti Levéltár
274. f. 21. cs. = Magyar Kommunista Párt Propagandaosztályának anyagai

2. Kiadott források

A magyar 1960. *A magyar nyelv értelmező szótára. III. H–Kh.* Budapest.
A szabadságért 1949. A szabadságért folyó harc élén a legyőzhetetlen Szovjetunió halad.
Honvédségünk emléktáblát állított Guszev századosnak, a magyar szabadságharc orosz hőisének. = *Néphadsereg* 34. sz. 2.
BALASSA József 1940. *A magyar nyelv szótára. I. A–K.* Budapest.
ILLÉS Béla 1945a. Rákóczi és az oroszok. = *Uj Szó* 2. sz. 3–4.
ILLÉS Béla 1945b. Orosz tisztek Kossuth Lajosért. = *Uj Szó* 3. sz. 3.
ILLÉS Béla 1945c. Rákóczi és az oroszok. = Fogarasi Béla – Illés Béla: *Magyar–orosz történelmi kapcsolatok.* Budapest, 25–30.
ILLÉS Béla 1945d. Orosz tisztek Kossuth Lajosért. = Fogarasi Béla – Illés Béla: *Magyar–orosz történelmi kapcsolatok.* Budapest, 31–34.
ILLÉS Béla 1945e. Orosz tisztek Kossuth Lajosért. – Visszaemlékezés a szabadságharcra. – = *Igaz Szó* 11. sz. 3.
Jegyzőkönyv 1990. Jegyzőkönyv a Fővárosi tanács 1990. június 19-én (kedden reggel 8 órai kezdettel az Újvárosháza Nagytermében Budapest, V. ker. Váci u. 62–64. szám) megtartott üléséről. = *Fővárosi Közlöny* 8. sz. 148–160.
Kilenc bitófa 1947. Kilenc bitófa a Preobrazsenszky-kaszárnya udvarán. = *Ifjúság* 11. sz. 5.
LÉVAI Béla 1948. Újabb érdekes dokumentumok a magyar szabadságharc orosz vonatkozásairól. = *Uj Szó* 40. sz. 7.
SZEBERÉNYI Lehel 1979. Miért választottam? = *Új Tükör* 37. sz. 14.
SZÖLLŐSI Ferenc 2005. Legendátlanították a budapesti Sas utcát. Illés Béla találta ki a cári önkénnyel szembeszálló Guszev százados alakját – Hová tűnt az emléke annak, aki nem létezett? = *Népszava* 185. sz. 11.
Új 1951. Új utcanevek. = *Szabad Nép* 264. sz. 10.

3. Szakirodalom

BUZA Péter 1989. Kétsas utca. = *Élet és Tudomány* 1663.
GLATZ, Ferenc 1995. Politics and Historical Science in the Countries of the soviet System. = Glatz, Ferenc – Pók, Attila (ed.) *The Soviet System and Historiography, 1917 – 1989. Preliminary Papers for the Montréal Session.* Budapest, 7–24.
GYÁNI Gábor 1992. A hagyomány mint politikai kultusz. = *2000* 7. sz. 3–6.
HOBSBAWM, Eric 1985. Introduction: Inventing Traditions. = Hobsbawm, Eric – Ranger, Terence (ed.) *The Invention of Tradition.* Cambridge – London – New York – New Rochelle – Melbourne – Sydney, 1–14.

- KLIMÓ, Árpád von 2002. Vom Mars bis an die Donau. Der Rittmeister Alexej Gussew. = Satjukow, Silke – Gries, Rainer (hg.) *Sozialistische Helden. Eine Kulturgeschichte von Propagandafiguren in Osteuropa und der DDR*. Berlin, 220–234, 293–295.
- PÓTÓ János 2003. *Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika*. Budapest.
- PROHÁSZKA László 2004. *Szoborhistóriák*. Budapest.
- SIPOS, Peter 1995. Hungarian Historical Scholarship and Marxism-Leninism. = Glatz, Ferenc – Pók, Attila (ed.) *The Soviet System and Historiography, 1917 – 1989. Preliminary Papers for the Montréal Session*. Budapest, 95–103.
- TAKÁCS Ferenc 1994. Az ironikus kegyhely. (A James Joyce Museum Dublinban). = Kalla Zsuzsa (szerk.) *Tények és legendák – tárgyak és ereklyék. A Petőfi Irodalmi Múzeum és az MTA Irodalomtudományi Intézete Kultusztörténeti Kutató Csoportja közös konferenciájának megszerkesztett anyaga*. Hely nélkül, 187–196.
- VÖRÖS Boldizsár 2006. Illés Béla „Guszjev-ügye” – avagy hogyan lett az írói kitalációból történelmi tény 1945 és 1951 között. = *Múltunk* 3. sz. 214–225.
- VÖRÖS Boldizsár 2007a. Politikai propaganda, kultusz, szépirodalom. Guszev kapitány és társainak méltatásai 1945 és 1972 között. = *Irodalomtörténet* 51–64.
- VÖRÖS Boldizsár 2007b. Kitalált kapitány – valós igények? Illés Béla Guszev kapitánya és az oroszokkal kapcsolatos sztereotípiák az 1940-es évek második felében. = Szemerkenyi Ágnes (szerk.) *Folklór és történelem*. Budapest, 488–500.
- VÖRÖS Boldizsár 2008a. Írói fikció, mint történelmi legitimáció: a Guszev-ügy. = *Valóság* 5. sz. 98–107.
- VÖRÖS Boldizsár 2008b. „Odaszámíthatjuk-e Guszev kapitányt és társait a magyar szabadságharc vértanúj közé?” A Guszev-történet megjelenítése az új nemzedékek oktatási-nevelési anyagaiban 1948 és 1956 között. = Gyáni Gábor – Lácza Magdolna (szerk.) *Generációk a történelemben. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2007. évi konferenciájának kötete*. Nyíregyháza, 445–455.
- VÖRÖS Boldizsár 2008c. Illés Béla „Guszjev-ügye” – avagy történelmi hitelesítés és hiteltelenítés cikkeivel és lábjegyzetekkel. = Krász Lilla – Oborni Teréz (szerk.) *Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére*. Hely nélkül, 447–464.
- VÖRÖS Boldizsár 2008d. Áldokumentumok és történelmileg hitelesként közreadott szépirodalmi művek. Guszev kapitány és társainak ábrázolásai Illés Bélától Illyés Gyuláig 1945 és 1951 között. = *Levéltári Közlemények* 215–249.
- VÖRÖS Boldizsár 2008e. „Hiszen Guszev nem is létezett.” Egy kultusz lerombolása az 1950-es évek közepétől az 1990-es évekig. = *Századvég* 3. sz. 127–143.

Turns in the History of Gusev-cult: Changing Appraisals – Changing Appraisees

Béla Illés (1895—1974) invented the story of the Russian soldiers, Captain Aleksei Gusev and his comrades, who opposed the military intervention of the Tsar against the Hungarian War of Independence in 1849 and were therefore executed for treason. The writer and his colleagues presented and popularized the event as a true story in Hungary in the second half of the 1940s and in this way the figures entered the rising pantheon of Stalinist dictatorship. The shapers of public opinion of the time manipulated with this (in the literal sense of the word) “invented tradition” (Eric Hobsbawm) so as to strengthen and legitimize the longstanding history of “Soviet – Hungarian friendship”. In 1949 a memorial plaque was unveiled to Gusev and comrades, and in 1951 a street in the Belváros (the Inner Town) of Pest was named after the invented captain. Historic research

into the case revealed that Gusev and his comrades had never existed and consequently, breaking free from their cult started already in the middle of the 1950s. Nevertheless, those who were supposed to decide on the removal of the plaque and the change of the name of the street were not ready yet to take responsibility, and tried to find various justifications for the name of the street, what is more, the possibility of using other historical personalities concerning this issue was also brought up. It was only during the time of political transformation that the cult was abolished, the name of the street changed and the plaque removed.

Keywords: cult, political propaganda, falsifying history, fiction, Stalinism, Béla Illés